ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА
МАКЕДОНИКА ЛИТЕРА

Павел Шатев

ИСТОРИЈА НА МАКЕДОНИЈА

(МАТЕРИЈАЛИ)

1

црковни реформи, како на пример, дотогаш постојните такси за владиците и патријархот да се заменат со определени плати, а во мешаните со разни народности општини, црковните работи да се управуваат од еден мешан совет, избран од духовни и световни лица. Хатихумајунот се појави како реален израз на положбата создадена од разбудените национални стремежи на градската класа. И како таков, не можеше да остане само на хартија, туку имаше реално значење.

По Парискиот договор (1856 г.), Турција конечно потпадна под влијанието на капиталистичките интереси на западноевропските држави. Навистина, со поддршката што ѝ беше дадена кај Севастопол, таа можеше да ја зачува целовитоста на империјата, но истовремено со тоа, од редица објективни причини од внатрешна и надворешна природа, таа се најде на навалена плоча и иако постепено, нејзиното паѓање продолжи додека не стигна до најниската точка-распарчувањето на империјата, откако најпрвин ѝ беше одземен Европскиот дел, а потоа и пространите и богати провинции во Мала Азија-Сирија, Месопотамија, Трансјорданија, Ирак, Јемен, на кои одамна атакуваа Англија, Франција, а подоцна и Италија. Од тогаш се отвори и таканаречената блискоисточно прашање, од тогаш Турција беше наречена „болниот човек на Босфорот", за чие наследство се подготвуваа речиси сите држави во Европа.

Македонската борба

Обединувањето на Северна Бугарија со јужна или, како што тогаш се нарекуваше, Источна Румелија, даде нов импулс за материјалните производствени сили на областа. Почна засилена изградба на модерни патишта, железнички патни пруги, депоа, крупни претпријатија, објекти на општествени згради, касарни и друго. Македонското население, веќе одделено со граници од кнежевството Бугарија, сè уште остануваше со полна верба и надеж дека ќе дојде ред и на Македонија, ако не целосно да се ослободи од турскиот јарем, барем да ја олабави својата очајна тешка, ропска положба и оти ќе тргне по патот на економски и културен развој по примерот на Грците, Србите и Бугарите во слободното веќе општество. На сите посвесни и со поголема иницијатива и претприемништво, погледите им се насочуваа кон новоослободените христијански држави и голем дел од Македонците тргнуваат на печалба во Романија, а најмногу запираат во Бугарија каде полесно наоѓаат сместување, работа и се чувствуваат крај блиски браќа по јазик, обичаи, карактери, битие, па и по крв. Од г. во г. бројот на доселените во Бугарија расте и во 1897 г., во Софија, од 70.000

души, има над 20.000 души Македонци, едни како бегалци, други како иселеници, гурбетчии, значи речиси 1/3 од целото население на главниот град Софија.

Многумина од нив добиваат општествени служби како чиновници, офицери, лекари, судии, адвокати, новинари, трговци итн. и стануваат фактор во новата држава.

Во целата област доаѓа до заживување во сите области на животот: стопански, трговски, а паралелно со тоа, по иницијатива на одделни лица Македонци, почнува една жива агитација, првично усна, а потоа и писмена, со посебни брошури, збирки од песни, па и весници, кои си поставуваат за цел морално и материјално да помогнат „братот роб" да се ослободи од турското ропство. Спомените од руско-турската и српско-бугарската војна се сè уште свежи во свеста на многу општественици и други лица. Соблазните од Сан-Стефанска Бугарија уште неизлечени и првично повеќе како адут, претекст се зема фамозниот чл. 23 од Берлинскиот договор - органскиот устав изработен за островот Крит да се прилагоди според месните услови и во другите делови од Отоманската империја - Македонија и Одринско, населени со христијанско, главно словено-бугарско население.

Тие одделни, делумни иницијативи, за да не одат во крајност или за да не тргнат по еден погрешен пат се наложило да се основа на една општа македонска легална организација, која ќе ја води и насочува борбата за подобрување на положбата во деловите на останатите под турско ропство земји со бугарско население. Се формираат одделни групи, студентски и офицерски друштва и мали добротворни братства. Така, во 1890 г. во Софија се формира од постоечките околу 20 братства општ македоно-одрински комитет со претседател, познатиот учител, писател, поет и општественик Трајчо Китанчев, еден од најпочитуваните, чесен Македонец родум од Ресен, Македонија*. Сите посвесни лица, главно селска и градска интелигенција и офицери се групираат околу тој Комитет на чело со такво авторитетно лице како Трајчо Китанчев.

Голем дел од посвесните, осознаени Македонци влегуваат во новоформираните групи, добротворни братства, друштва, а некои помлади и поактивни влегуваат и во тогаш таканаречените стрелачки дружини, раководени од пожелни офицери и подофицери. Така се создава Врховниот македоно-одрински комитет со седиште во Софија. Тоа е таканаречената надворешна македоно-одринска организација. Три години

---

* Македонскиот комитет е формиран во март 1905 година во Софија, а на Вториот конгрес, во декември 1905 г., е преименуван во Врховен македонски комитет. Во историографијата е познат како Врховен македоно-одрински комитет.

подоцна, по иницијатива на неколку интелектуалци Македонци, синови на видни позафатени трговци и занаетчии внатре во самата Македонија се формира и Внатрешна македоно-одринска револуционерна организација на чело со Централен комитет со седиште, според уставот, „Насекаде и никаде", а во суштина во Солун, главниот град на Македонија. Првите шест души основачи се Дамјан Груев, учител родум од с. Смилево, битолско, д-р Христо Татарчев, лекар од Ресен, Иван Хаџи Николов, учител, а подоцна книжар во Солун, од Кукуш, Петар Поп Арсов, учител од с. Бабуна, Велешко, Антон Димитров, бивш турски апелативен судија во Битола, родум од с. Ајватово, Солунско, Христо Батанџиев, учител од Гуменџе, а подоцна (1894) се приклучиле Ѓорче Петров, учител, родум од Прилеп, Гоце Делчев исто учител, родум од Кукуш, Пере Тошев, учител, родум од Прилеп, и Туше Делииванов, учител, родум од Кукуш. Првиот собир и размена на мислења се случува по иницијатива на Дамјан Груев во Ресен, а една г. подоцна општо, така да се каже, основачко собрание во Солун кога бил избран и првиот Централен комитет со претседател д-р Христо Татарчев, по професија лекар со приватна пракса во Солун (1904 г.).

„Првите пионери на ослободителната идеја во Македонија, вели Христо Силјанов во „Ослободителните борби на Македонија", том I, стр. 4, не вложуваат дури труд да ги видоизменат и приспособат кон македонските услови готовите обрасци, оставени од организаторите на револуционерната борба во Бугарија. Во своите Спомени, од 1891 г., Дамјан Груев, подоцна еден од создавачите на Внатрешната македоно-одринска револуционерна организација, говорејќи за целите и задачите на македонското студентско друштво „Дружба" при софиската Виша школа, вели:

„Сметавме да дејствуваме во насока да се издејствува примена на чл. 23 од Берлинскиот договор. Мислевме да создадеме организација по примерот на револуционерната организација во Бугарија пред ослободувањето, да дејствуваме по примерот на Христо Ботев, Васил Левски, Бенковски и др. Бевме ја проучиле таа организација. Белешките на Захари Стојанов, на пример, ни беа влијаеле и воопшто долгогодишната револуционерна литература."[158] Имавме во рака еден том од „Белешките" на Захари Стојанов и од нив го земавме за пример уставот на Бугарскиот револуционерен комитет", пишува во Спомените, д-р Христо Татарчев (стр. 9). Го задолживме Петар Поп Арсов врз основа на тој устав да подготви проект за нашиот устав. На организацијата ѝ се даде името „Македонска револуционерна организација", а на солунскиот Комитет - „Централен

[158] „Спомени на Дамјан Груев, Борис Сарафов и Иван Гарванов", стр. 9-10, Материјали од историјата на македонското ослободително движење, книга V, соопштува проф. Л. Милетич, издание на Македонскиот научен институт.

македонски комитет" (Ц.М.Р.К.), со претседател д-р Христо Татарчев и секретар-благајник Дамјан Груев.

Меѓу основачите на Солунскиот комитет најдолго се разгледуваше целта на организацијата. Како што сведочи Д. Груев (Спомени, стр.11), во основата на уставот се постави барањето „да се примени Берлинскиот договор (чл. 23)".

Подоцна, во првите месеци на 1894 г., беше прифатена автономијата. По тој повод, д-р Христо Татарчев вели: Се расправаше долго околу целта на таа организација и најпосле застанавме врз автономијата на Македонија со предност на бугарскиот елемент. Не можевме да го прифатиме гледиштето за „трајно присоединување на Македонија кон Бугарија", зашто гледавме дека со тоа ќе наидеме на големи проблеми поради спротивставувањето на Големите сили и аспирациите на соседните мали држави и на Турција. Низ умот ни минуваше дека една автономна Македонија потоа би можела полесно да се обедини со Бугарија, а во краен случај, ако тоа не се постигне, дека ќе може да послужи како обединувачка алка на една федерација на балканските народи.[159]

Во свеста на иницијаторите, идната организација се претставува како бугарска, според составот: нејзин член, според првиот устав, може да биде „секој Бугарин". Поинаку и не можеше и да биде: воодушевени од мислата за доброто на народот, од којшто произлегуваат, тие сметаат, пред сè, на него, дотолку повеќе што се работи за една тајна и опасна иницијатива. Во почетокот само бугарскиот елемент им се гледа надежен. Подоцна тие со задоволство им даваат пристап на сите македонски христијани, кои суштествуваат и можат да бидат корисни за ослободителното дело воопшто. Во однос на составот, организацијата е туѓа за секој теснограден национализам. Тоа се гледа од промените, што подоцна (од Гоце Делчев и Ѓорче Петров) се внесуваат во уставот и нејзиниот правилник.

Што се однесува до целта (спротивна на веќе формираниот во Бугарија, Врховен македоно-одрински комитет, со цел присоединување на Македонија кон Бугарија), солунските иницијатори не измислуваат ништо ново. Тие едноставно го прифаќаат тоа што е во сознанието, како на месната интелигенција и на македонската емиграција, така и на бугарското општествено мислење, и претставува насушна потреба и истовремено е едно право на Македонија: автономија. За Организацијата поимот автономија се покрива со содржината на чл. 23 од Берлинскиот договор, чија примена во пракса се смета за целосно задоволителна придобивка. Нејзините претензии се вкрстени меѓу даденото од Европа во Берлин, возможното и постигнувачкото.[160]

---

[159] „Спомени на д-р Христо Татарчев", стр. 102.

[160] Христо Силјанов „Ослободителните борби на Македонија", стр. 39-40.

Организацијата сè уште ги нема своето утврдено внатрешно уредување, својата административна поделба и своите законски утврдени тела. Сè се одвива на лична и другарска основа. На таа неопределена положба и се става крај во летото 1896 г. За време на одморот, на тајно собрание во Солун се собираат 15-16 души од првите раководители. Тоа е еден вид „конгрес", како што се изразува Ѓ. Петров, ако се суди според тоа дека делегатите се определени според мислењето на „Централниот комитет". Меѓутоа, ако се земе предвид карактерот на усвоените решенија и завршената работа, тоа собрание може со право да се нарече обединувачки конгрес на Организацијата. Меѓу другото, ЦК донесе одлука седиштето да биде во Солун, револуционерната област се подели на окрузи (првично вкупно седум), се реши во Софија да се формира задгранично претставништво, да се подготват и отпечатат нов устав и правилник, наместо старите нецелосни и хектографирани. На собирот се разменија мислења за основните заложби на уставот, а неговата подготовка му се довери на Ѓ. Петров и Г. Делчев.

Карактеристични за изминатата еволуција се некои од решенијата на новиот устав. Организацијата си поставува за цел (чл. 1) „да ги обедини во една целина сите незадоволни елементи во Македонија и Одринско, без разлика на народност, за извојување преку револуција целосна политичка автономија за тие две области". За постигнување на таа цел, таа (чл. 2) „се бори за надминување на шовинистичките пропаганди и национални кавги, што го кинат и обессилуваат македонското и одринското население во борбата против општиот непријател". Сега веќе член на Организацијата може да биде (чл. 4) „секој Македонец и одринец, кој не е компромитиран со ништо нечесно и бескарактерно пред општеството и кој ветува и се задолжува да биде корисен за револуционерното и ослободително дело".

Организацијата ја урива веќе секоја бариера меѓу Бугарите и другите народности во Македонија и си поставува за цел да ги обедини напорите на сите незадоволни елементи и да ги ангажира во борбата против општиот непријател - турскиот режим.

Во пролетта 1895 г., по иницијатива на Трајчо Китанчев почнале подготовките за едно востание во Македонија, со чети формирани и екипирани во Бугарија. Речиси истото што се случило во Романија пред ослободувањето кога без да има внатрешна револуционерна мрежа од комитети и нивни истомисленици помагачи, раководители, четите на Димитар и Стојан Караџа навлегуваат во Бугарија да кренат востание против Отоманската империја. Разликата е само во бројот на четниците и на командниот персонал - исклучиво офицери. „Подготовките се вршеа доста гласно и јавно. Лозунгот беше чл. 23 од Берлинскиот договор. Кабинетот на К. Стоилов и Дворецот манифестираа нешто повеќе од благонаклоност кон иницијативата на Трајчо Китанчев. Офицерството беше опфатено од искрен восхит.

По полковите, на иницијатива на пострасни офицери, се формираа групи, кои собираа парични донации и ги подаруваа сопствените карабини-маликери на Комитетот. Десетици офицери изразија желба да заминат. Како свој технички советник, еден вид началник на штаб, Китанчев го ангажира поручник Димитар Венедиков од с. Бања, Разловечко, на служба во артилериската инспекција при Военото министерство. Најпрво се испраќаат старите војводи-арамии: Кочо Љутата, дедо Кацареа, Никола херојот, дедо Стојо, Кочо Муструкот, Дончо Глетков и други, откако даваат збор дека нема да прават грабежи и пљачки над месното мирно, турско население како што тоа го правеле во минатото. Сите тие како стари, долгогодишни војводи-арамии одлично ги познаваа местата и луѓето.

Се организираа четири поголеми востанички одреди и неколку помали чети, сите околу 800 души. Водењето на дружините се остави на војводите, а командувањето - на офицерите, околу 40 души. Во секоја дружина влегуваа по неколку чети, командувани од офицери.

Првиот одред наречен „Струмичка дружина" од околу 160 души, командуван од поручник Начев, имаше за задача ненадејно да ја нападне Струмица и да ги уништи таму сместеното артилериско одделение и топовите (во Струмица немаше пешадија). Четата ја мина границата кај Царево Село. На Голак,[161] уште првата ноќ, таа го загуби началникот. Третата ноќ четата налета на турска стража кај Караѓозли и имаше еден ранет. Потоа, над с. Сушица беше опколена од аскер, а во целодневниот судир изгуби осум души. Тргната обратно, за Бугарија, дружината беше одново обиколена и нападната кај с. Габрово, Џумајско. Тука таа цел ден се бори и си проби пат со атака, но даде десетици убиени и ранети, од кои многумина беа заробени. Во тој судир загина поручник Мутафов. Таа дружина има најмногу и најкрвави судири и даде најмногу жртви: убиени, ранети и заробени. Од 180 души, во Бугарија се вратија само 75.

Втората дружина од околу 150 души, наречена „Пирин планина" на Кочо Љутата, со офицерите капетан Матров, поручник Антон Бозуков и други, тргна неколку дена подоцна за да го поткрепи одредот на поручник Начев при исполнувањето на неговата струмичка задача. Дружината се размина со таа на Начев, кога последната се враќаше по судирот кај Сушица. Таа наиде на раздвиженият аскер и имаше неколку кратки судири. Уште на минување таа требаше да се судри на истото место над с. Габрово. Нејзините кратки судири до извесен степен го олесниј повлекувањето на Начевата дружина.

---

[161] Походот беше извонредно долг и исцрпувачки. Многумина капнаа. На поручник Начев му отекоа нозете и припадна. Како совесен и честољубив офицер остана нарочно поназад од дружината и се самоуби. Командувањето на дружината го презеде поручник Мутафов.

Најмногуброен, околу 200 души, беше одредот на дедо Стојо со офицерите Тома Давидов, капетан Димитриев и други. Дедо Стојо, кој покрај многуте квалитети на искусен и неуморен војвода, го прифаќаше самоволието и другите навики на колективот, безопасно ја поведе дружината од познатите Родопи и неосетно се приближи до Доспат. Големото помачко село беше нападнато и оставено на ограбување и палеж. Неколку богати локални Турци беа ограбени од војводата. Воопшто, над населението беа извршени дејства, што беа спротивни на инструкциите кои Комитетот им ги беше дал на старите арамии-војводи. Врз сето тоа, дедо Стојо, откако заврши со Доспат, уште истата ноќ одделі 16 свои момчиња, го напушти одредот и заедно со помошник-војводата Крсто Захариев се упати кон Драмско за да ограби еден богат турски чифлигџија. Четата се растури и четниците на делови се вратија во Бугарија. Без кратки или други посериозни судири и без жртви.

Потпоручник Борис Сарафов со четите на Кочо Муструкот и Кољо Ризов, вкупно 45 души, ја мина границата на Петровден, на 29 јуни, и преку Разлог тргна за Пирин, каде се обедини со четата на дедо Анто, па станаа вкупно 65 души. Таа, како и другите чети, се движеше според арамиските начела, по планината и криејќи се од населението, хранејќи се главно од влашките овчари. Старите војводи од типот на Кочо Мустукот им создадоа доста главоболки на началникот и на другите офицери.

Многу мачно беше за мене - раскажува со присутна отвореност Борис Сарафов (стр. 38) - да ги усогласам тие луѓе за да извршат патриотски подвизи. Голем дел од нив мислеа да направат само една мала патрдија, па и ќемерите да не им останат празни, да не загинат, ами да се вратат во Бугарија. Јас им докажував дека многу поголемо значење има ако го нападнеме градот Мелник, пет пушки да испукаме, ама во градот да испукаме. Требаше многу за да ги кандисам притоа да се воздржат од секаков грабеж за да остане делото чисто, патриотско, политичко. За да ги смирам им реков дека потоа, на враќање, може да се дозволи некаде грабеж.

Акцијата во Мелник излезе успешна и доста ефектна. На 12 јули в зори, четата ненадејно ја зазеде теснината и влезот во градот, го зазеде хјукјуматот каде се справи со десетина задремани заптии и телеграфската станица, кои ги запали, а потоа го нападна и ги разби чуварите во него. Во околиската управа дојде до експлозија од запалените неколку товари патрони. По кратка престрелка со Турците и пристигнатиот аскер од касарната, последниот, заблуден од бројноста на противникот, се разбега по полето и востаниците останаа господари на градот. Сарафов ги собра првенците и им објасни дека целта на борбата им е ослободување на Македонија и околу пладне го напушти градот. За време на престрелката,

четата запали 37 турски куќи. На враќање четата има еден подолг судир кај селото Влахи и на 22 јули сите се на бугарска територија. Вкупни загуби - двајца полесно ранети во Мелник.

Во Бугарија, општеството и самиот Трајко Китанчев очекуваа од организираното движење нешто повеќе и поконтинуирано. Очекувања неосновани, кога се знае дека целата акција имаше карактер на навлегување однадвор, без каква и да било подготовка одвнатре. Трајко Китанчев искрено веруваше дека и политичките резултати на движењето ќе бидат позначителни. Неговото разочарување беше големо и не можеше да го поднесе, кога најпосле се увери дека движењето ќе биде искористено и за цели што немаат врска со неговата основна цел. Врз Китанчев се одразија и безобразијата на Муструковци и Стојовци. „Офицерството, кое бескорисно го поткрепи движењето и даде две скапи жртви - Начев и Мустафов - беше згазено од тие неочекувани дејства на арамиите - раскажува организаторот на четите Димитар Венедиков. Китанчев беше едноставно уништен од тоа дека Турците правеа анкети во Доспат и во европскиот печат ширеа преувеличени описи за „бугарската жестокост".

За владата и за Дворот движењето, како едно предупредување кон Европа, доволно ја беше постигнало својата намена. Министрите, според тоа, не можеа да не го променат својот однос спрема оние кои го беа понеле. Ете зошто сите учесници, Трајко Китанчев пред сè, се сметаа за подведени и измамени. Китанчев мислел, раскажува Борис Сарафов (Спомени, стр. 40-41), дека движењето ќе биде посериозно, дека ќе трае подолго. А, пак, и владата веќе не нè гледаше со добро око, не ѝ беше лесно да нè прими во служба.

Внатрешната револуционерна организација не зема апсолутно никакво учество во тоа движење. Нејзино содејство не беше побарано. Но, и да беше, таа, во тој првичен стадиум од своето постоење, едвај би можела нешто да придонесе.

Ми се враќа во глава, раскажува Ѓорче Петров (Спомени, стр. 21) кога во 1895 г. се затекол во Битола, како се однесувавме спрема тоа востание. Никаква најава немавме дека ќе се случи такво нешто. Го следевме чисто од љубопитност, ниту го осудувавме ниту му дадовме некакво големо значење. Но, повеќе бевме наклонети кон симпатија. Нашата психологија на чисто месни рожби не ја дозволуваше помислата дека Бугарија може тука да игра нешто за свои цели. Тој настан ни најмалку не повлијае врз нашата дејност, ниту да нè сопре ниту да ни го смени патот.

Дамјан Груев, учител во Солун во тоа време, слушнал за подготовките во Бугарија, го искористил одморот и заминал на кратко во Софија, за да разбере „што се брка со четите".

Дотогаш, раскажува Д. Груев (Спомени, стр. 21), немавме никакви врски со надворешната организација во Кнежевството. Се сретнавме со Н.

Туфекџиев, А. Љапчев и со Китанчев. Им раскажав за нашата организација внатре, што имаме и што сме направиле. Китанчев беше веќе болен, па не можеше да разговараме за востанието. Последното многу ни се мешаше во плановите. Веднаш разбрав со какви средства сè почнало и не очекував никакви посебни резултати.

Како акција подготвена однадвор, без да се праша волјата и желбата на Македонија, но на нејзина сметка, движењето од 1895 г. е значаен преседан. Бунтот на угнетените - класа или нација - не секогаш се раѓа поради прекаленост во угнетувањето, туку како едно ехо, една реакција настаната во една нова генерација, кога таа самата е веќе подготвена и наклонета кон желбата за слобода (б.н.). Таков бунт, таква карактеристика носи и движењето од 1895 г. Тоа востание не беше како некои други од минатото (Пиротско, Нишко, Охридско), резултат на негодување, веќе неиздржливост од злоупотребите на власта и дрската бруталност, од грабежи и самоволија на владетелите, туку повеќе беше еден протест, една вооружена манифестација за слобода и рамноправност (б.н.). Врз базата - за и против подобни акции - потоа се оформија две идеологии, со создадоа два спротивни табора и произлегоа борби од огромно значење за македонското ослободително дело. Идејата за самостојност и сувереност на Внатрешната револуционерна организација, идеја што потоа се издигна во основен и свет принцип за внатрешните дејци, во акцијата од 1895 г., со нејзиниот карактер и нејзините последици, наоѓа еден од своите важни аргументи. За таков аргумент таа акција му послужи и на Христо Матов во поткрепа на тезата дека „Организацијата, пред сè, се ослонува на внатрешноста".

Христо Матов пишува: Во 1895 г. македонската емиграција се обиде со востание однадвор да го постави прашањето на зелената маса. Ама тоа не помогна: со ефектот се послужија други, името оние на чија територија се организираше востанието и од чија територија се диригираше. Од друга страна, и Европа не е наивна. Таа знае дека штом се разбере со бугарскиот кнез и со бугарските државници, завршена е работата и со немирната емиграција. Таа, последната, не бива да го злоупотребува гостопримството. Рацете и нозете на емиграцијата можат секогаш да ѝ бидат врзувани.

Но, и ако ѝ се одврзани рацете, што може да стори таа: да крева глас со митинзи, протести и кога-тогаш да испраќа чети и да го обеспокојува „болниот човек", главно во пограничните места. Па и тие чети за да можат да вреат, треба да е подготвен теренот одвнатре, меѓу населението. Инаку, ризикуваат на секој чекор да гладуваат и да бидат предавани.

Од гореизложените причини потребна е борба, што нема да почива на надворешни, често случајни фактори и следствено да не зависи од нив, туку упорна и долготрајна борба, борба што зависи главно, ако не

исклучиво од него. Начело и крај, нишките, клучот на борбата да бидат во негови раце.[162]

Во тоа време немаше и една поопределена идеологија. Сè уште беше рано ако се има предвид каква огромна и континуирана работа бара подготовката на една или друга идеологија воопшто, а особено таква за македонското национал-револуционерно движење, кое се појави подоцна во однос на сите други останати балкански народи, од кои во секој поглед, и економски и културно, Македонија од редица објективни причини беше заостаната назад. А македонскиот проблем беше толку сложен и комплициран. Но, животот тече и се развива наспроти желбите на Македонците. И така сите важни, животно горливи прашања - црковни, училишни, за просвета и наука, политички, национални, па и чисто социјални, се испреплетуваа. Како тогаш, така и подоцна, дури и кон крајот на војните што следуваа, како што ќе видиме понатаму, никогаш и никаде не може да се разграничи кога и каде завршува црковно-училишната борба, каде почнува политичката и како и каде и во што се изразува борбата за социјално ослободување. Поради сето тоа и агитацијата се водеше различно. Ту за автономија ту за присоединување, што подоцна имаше огромни и остри последици, кои на многумина од најактивните легални и нелегални дејци им донесе редица разочарувања...

Сепак, акцијата во 1895 г. има и своја позитивна страна. Таа разбуди многу дремливи или повеќе плашливи лица по селата и градовите во Македонија, го окуражи населението и на дело му покажа како и со што единствено ќе треба да се реагира, следствено да се бори против турската тиранија. А тоа ја олесни агитацијата како среде бугарското општество, така и внатре во Македонија каде сè повеќе и повеќе се прошируваше мрежата од месни градски и селски тајни, револуционерни јадра и комитети.

„Додека Трајко Китанчев со офицерите ги вршеше своите четнички подготовки, општеството манифестираше една невидена дотогаш заинтересираност за судбината на своите браќа под турскиот режим. Целиот печат се занимаваше со Македонија. Особено остро атакуваа врз Турција органите на македонската емиграција, весниците „Право“ и „Македонски глас“, кој меѓу другото се потсмеваше и лично со неговото императорско величество Султанот. Воопшто, акцијата во 1895 г. беше еден важен, актуелен политички настан и како секогаш и насекаде, таа акција стана предмет на разни поопштествувања во кои се внесоа и не малку субјективности како плод на тогашните политички услови во областа. Од заинтересирани лица и фактори почна една бесна атака не

[162] Христо Силјанов, Ослободителни борби на Македонија, том I, стр. 56-61.

само против владата и Дворот, туку и против некои од авторите на самата акција, наспроти сета бескорисност и самоодрекувања на лицата учесници во неа - офицери, војводи, четници. Токму во тоа време во Цариград и внатрешноста се случи колежот на Ерменците. Високата порта се најде во една многу незгодна ситуација и бугарската влада се обиде да ја искористи отежнатата положба на Турција. Таа, потпирајќи се, пред сè, врз чл. 23 од Берлинскиот договор заедно со подобрување на судбината на населението побара од Високата порта неколку берати за владици, а од европските сили и Турција официјално признавање на кнезот Фердинанд. Се разбира, како што Англија, наспроти сите протести и ноти, не успеа да им помогне на Ерменците, така и бугарската влада се ограничи откако го искористи тоа движење само за свои политички, државни, па и династички интереси.

Турското раководство знаеше дека освен Англија, ниту една од големите сили не сакаше во дело да се спроведат какви и да било реформи во Отоманската империја, чија целовитост и неприкосновеност, под булата на статус-квото, ги чуваа како зеница во око. Сепак, Високата порта, колку и да му фрли прав в очи на европското општествено мислење, се реши да даде некакви сосема незначителни реформи: 1) бројот на членовите во вилаетските административни совети се зголеми од 4 на 6; 2) За секои два вилаети се предвидуваше по една контролна комисија; 3) На валиите им се дадоа помошници; 4) За формалностите за изградба на нови цркви се даваше рок; 5) Се дозволи како обид во една околија од секој вилает десетокот да се плаќа во пари; 6) Земјоделците, кои не се занимаваа со трговија, се ослободуваа од данокот на приход (темету); 7) На 10% од христијанското население во казите каде тоа е мнозинство, му се даваше достап во жандармеријата.

Се разбира, и тие реформи, колку и да се незначителни, не се објавија со намера да бидат спроведени...Единствената реформа што Високата порта почна да ја применува се состоеше во назначувањето христијани за помошници на валиите, кои се избираа од безлични христијани со турски дух, кои тогашниот печат ги нарекуваше „еветчии" и „чибукчии".

Внатрешната револуционерна организација сè повеќе и повеќе ја засилува својата пропаганда и по градовите и поголемите села засилено се создаваат мрежи од тајни, конспиративни, револуционерни комитети. Но, во исто време, според признанието на самите основачи на Внатрешната организација, се чувствува крајна нужда главно од парични средства и материјали-пушки, патрони, револвери, па и бомби. Внатрешните се чувствуваат беспомошни. Погледите им се повторно свртени кон Бугарија, каде по акцијата во 1895 г. на чело на Врховниот комитет за кратко време, по сугестија на владата и Дворот, беше генерал Николаев, поставен само да слуша и да го исполнува тоа што ќе му поткажат или сугерираат од

официјално место. Кога се вративме во Бугарија, разочарувањето во сите средини беше доста големо, вели во своите Спомени, Борис Сарафов. Владата не нѐ гледаше со добро око, а Комитетот, пак, беше како заспан. Се налагаше тој да заживее и да му се даде еден поголем импулс на движењето, што сѐ повеќе и повеќе се шириле, а и внатрешните бараа помош и поткрепа...

Во тоа време, Ѓорче Петров и Гоце Делчев се веќе во Бугарија како полномошници на Централниот комитет и задгранични претставници на ВМРО. Тие како такви се во постојан контакт со луѓето на Врховниот комитет и сѐ уште работат заедно, т.е. немаат суштествени разлики ниту по целите и задачите ниту по методите и средствата на работа. Сѐ оди мазно, спокојно, макар и Ѓорче Петров и Гоце Делчев да биле уште тогаш разочарани од превратничките мисли и сфаќања за револуционерната борба на генерал Николаев, а, исто така, и од желбата на новиот Врховен комитет на чело со Борис Сарафов, како лице на офицерството, да се вмеша во работата на Внатрешната организација, со цел да се наметне, да диктира... Желба на офицерите била на чело на Комитетот да застане генерал Иван Цончев како поавторитетно лице, кое притоа ќе ги користи симпатиите на кнез Фердинанд. Но, бидејќи Цончев не сакал предвреме да се ангажира и бил приврзаник на едно скоро востание, останало помладите Б. Сарафов, Тома Давидов, Славчо Ковачев и други да ги подготват работите, па кога ќе дојде моментот Цончев да се појави на чело и да крене ново востание во Македонија, без да се води сметка за условите во областа, ниту за мислите и желбите на внатрешните, кои ги сметале како профани во воените работи, а и според менталитетот даскали, социјалисти, воопшто недисциплинирани лица.

Со доаѓањето за претседател на Врховниот комитет, Борис Сарафов со своите другари и истомисленици и со содејство на Ѓ. Петров и Г. Делчев, започна една засилена дејност во Кнежевството. Друштвата од 20, за една година станаа над 200, а парични средства, било од членарина било преку воведениот доброволен или принуден македонски патриотски заем со пласирање на облигации од по 100, 200 и 500 златни лева, се собрани над 450.000 златни лева.

„Кога се решивме да ги поддржиме офицерите Борис Сарафов да се избере за претседател на В(рховниот) К(омитет), вели во своите Спомени, Ѓ. Петров (стр. 81), за да ја преземеме тукашната организација, беа договорени условите со нив, односно идните односи на ВК со Ц(ентралниот) К(омитет). Офицерите целосно го прифатија нашето становиште т.е. ние го разбиравме чисто револуционерниот пат како спасувачки и сакавме и тукашните Бугари да му служат на делото едноставно и отворено во чисто револуционерна насока. Сакавме во таа насока да се воспитуваат и

врбуваат работници, а не да се воспитуваат да формираат само „македонски друштва", повеќе со цел да служат како средство за разни политички демонстрации, за постигнување ефекти од чисто политички карактер... А, според самата положба на прашањето излегуваше дека борбата, кога ќе се појави, ќе си ја има јатката во Македонија, дека таму ќе биде јатката на воените сили, а од тука какви сили и да се испраќаат на помош, па биле тие и поголеми од внатрешните, да се сметаат како помош на силите што ги раководи ЦК и тој да биде на чело.

Тие идеи кај нас беа претходно оформени и прифатени и ние јасно и свесно водевме борба во натпреварот на двата института кој да е прв, кој да раководи. Јас ја вложував својата лична тактика во постапките за да ја преземеме тукашната организација. Таа тактика беше да не правиме никакви потреси. Особено тоа ни се налагаше, бидејќи ние внатре уште не бевме добро закрепнати, зашто имавме противници во лицето на револуционерното Братство во Македонија, противници ни беа и разни чорбации и првенци со чисто конспиративен карактер, а и не беа опфатени сите слоеви на општеството, како што се случи подоцна. Сето тоа ни налагаше да не го предизвикуваме ВК на борба, за тој да не се обиде да ни наштети внатре, зашто можеше многу да ни напакости (стр. 81). Во почетокот, нашата наклонетост кон Комитетот беше целосна. Работите ги почнавме на чисто другарска основа со договорот дека тие ќе фигурираат во Бугарија, а дека потпората, крепоста ќе бидеме ние. Офицерството во почетокот ништо не преземаше без наше знаење и согласност. Самиот Борис Сарафов велеше: „Ние сме фирмата, а Ѓорче е Комитетот" (стр. 94).

Кога по една г. се свика конгресот, тогаш веќе беше оформен превратот од старите позиции на Врховниот комитет спрема нашите барања дека и тука емиграцијата треба да го помогне патот на револуцијата. Еволуциониот, дипломатски пат на тукашната организација веќе се прогласи за напуштен. Јас бев на врвот на среќата - тоа што го посакував и проповедав, го гледав на дело. Тогаш конгресот го прифати преработениот од мене устав и правилник на тукашната организација во духот на изнесената идеја дека тука се трасира револуционерниот пат и се дава предност на Внатрешната организација. Тоа беше огромен успех на македонското дело. Револуционерната идеја беше веќе прифатена и во тукашната емиграција. Тоа јас со тек на години упорна борба го проповедав - борба со Врховниот комитет, кој сакаше само да води дипломатија и да ја има главната улога... Не можеше да се каже дека ќе можеме да излеземе од фазата на проповедање кон вистинска револуција без таа помош, што ни доаѓаше од тука, морална и материјална. И да не беше емиграцијата тука ја создала организацијата со Врховниот комитет на чело, ние ќе ја создадевме" (стр. 97).

Нема сомневање дека Ѓорче Петров, па и Гоце Делчев со својата проникливост уште тогаш ги забележувале скршнувањето, разликите и во размислувањата, и во идеите, и во методите на борба меѓу лицата и истомислениците на Врховниот комитет и тие на Централниот комитет, но не од опортунизам, туку од чисто тактички причини, во интерес, пред сè, на македонското ослободително, според карактерот и методите на борба, револуционерно дело! Ете ја дарбата, националното чувство, големата далекувидост на Ѓорче Петров како типичен македонски национал-револуционер, во едно време кога сè уште немаше развиена теорија за револуцијата и нејзиното спроведување, што секогаш и насекаде главно е според месните услови и околности, што, пак, подоцна стана догма во учењето за револуцијата на речиси сите вистински национал и социјал револуционери.

По колежот на Ерменците, организиран и речиси јавно поздравен од турската власт, колеж нечуен во историјата, во 1897 г., по повод движењето за присоединување на островот Крит кон Грција, започна Турско-грчката војна, која благодарение на турската победа и вмешаноста на некои од Големите сили се локализира во Тесалија. Загубена на бојното поле од Грците, но завршена со фактичко откинување на Крит од турската империја, Турско-грчката војна има две важни последици за Македонија. Поробеното население доби уште еден јасен доказ дека слобода и автономија се добиваат со вооружена борба и дека Турција е осудена од историјата да губи една по друга од своите територии, дури и кога победува. Од друга страна, вратените од Тесалија војници ги наполнија Албанија и југозападна Македонија со грчки пушки од системот „гра“. Организацијата се здоби со еден сигурен извор за вооружување на самото место. Значително количество од тие пушки мина во нејзини раце. Еден релативно мал дел беше прибран, во разни случаи, од власта, а со другиот, поголемиот, се изврши Илинденското востание (Христо Силјанов).

Уште тогаш почнаа да се шират гласови за една евентуална поделба, за „територијална поделба на влијанието во Македонија“. Почетокот на тие гласови датира од посетата на српскиот крал Александар Обреновиќ на Софија кон крајот на февруари 1897 г..

„Цели две години се постилаше организационата мрежа, курири се сновеа со кореспонденција и револуционерна литература, револвери, пушки и бомби се пренесуваа без власта да го забележи постоењето на таквиот општ заговор против државата. Провали имаше, но не одеа далеку. Беа откриени бомби пренесувани по желба на битолчани, кои сакале „да ги видат како изгледаат и да им се израдуваат“, како што вели Ѓ. Петров. Бомби во Битола! Впечатокот беше поразителен...

Меѓу раните несреќи, што ја снајдоа Организацијата, треба да се споменат случувањата во село Дедино, Радовишко, важни не толку според

настанатите провали, колку според размерот на страшните за населението резултати, што следуваа. На 25 август во тоа село беа убиени од луѓе на Организацијата двајца колџии за тутун. При претресите, во куќата на поп Петар власта пронајде една торбичка со патрони, а во другите куќи неколку пушки. Беа спроведени масовни апсења, што засегнаа 120 души. Од нив, 28 беа осудени од скопскиот суд од 3 до 101 години затвор, а шестмина умреа во затворот „Куршумли-ан" уште пред почетокот на судењето.

Двојното убиство беше оценето како криминален престап и последиците се ограничија на две села, Дедово и Инево. Меѓутоа, тоа е едно предупредување за ужасите, што во иднина би следувале за евентуални разоткривања. Оттогаш почнува и долгата, до последен момент македонска мартирологија за која понатаму ќе говориме сè почесто...

Минаа само три месеци и дојде до стравотната Виничка афера, прва од редицата други што ќе ги одбележиме понатаму... На 14 ноември 1897 г. една разбојничка банда преминува од Бугарија и со помош на јатаци влегува околу полноќ во с. Виница, Кочанско, го убива месниот богат Турчин, Ќазим ага, и од дома му зема околу 800 златни лири. Утредента кочанскиот кајмакам се појавува со стражари и војска во Виница, ги тепа селаните и ги фаќа соучесниците на бандата, осум души, меѓу нив и раковoдителот на месниот комитет Ѓорѓи Иванов, син на виничкиот кмет. Уапсена била и една жена, чиј маж, селски чувар, беше утредента пронајден убиен. Таа жена, имено, ги предаде соработниците на бандата и ја информира власта дека во куќите има складирани комитетски пушки.

Кајмакамот ги пронаоѓа пушките и претресувајќи ги другите куќи открива педесетина други, дваесетина бомби, неколку сандаци со патрони и малку барут. Интересот на власта од обичното убиство, уште повеќе што авторите и соучесниците беа фатени, се пренасочи врз разоткриената конспирација. Скопскиот валија Хафиз-паша, познат по својата бугарска омраза, си постави за амбиција да ги открие сите нишки на заговорот. По директна наредба на Илидозот[163], пак, за да ја води истрагата беше назначен полицаецот Дервиш ефенди. Илдошкиот полномошник ги активира сите познати инквизициски способности, па не сите измачувани се покажаа цврсти. Разоткривањето бргу, повеќе или помалку, ги опфати следните околии: Штипска, Кочанска, Кратовска, Кривопаланечка, Кумановска, Малешевска и стигна дури до Скопје. Мнозинството организациски првенци по селата и градски раководители (Јосиф Даскалов-Кратово, Димитар Мирасчиев-Паланка, Мише Развигоров-Штип и други) беа уапсени и се соочија со ужасите на инквизицијата, а други успеаја да побегнат.

[163] Дворецот на султанот во Цариград.

Човечките жртви и страдања што ги остави Виничката афера во засегнатите околии ги надминаа, и според природа и според размерот, сите очекувања. Се набројуваат 218 убиени, тепани и измачувани (5 убиени, 5 умрени од измачувања, 111 тепани, 85 измачувани, 13 жени и мажи обесчестени), уапсени во околиските затвори и во Скопје 528, пребегани во Бугарија 300. Поголемиот дел од сите категории настрадани се селани, земјоделци. Меѓутоа процентуално повеќе настрадаа другите слоеви-еснафи, трговци, учители, свештеници. Така, имаше измачувани 27 учители и 13 свештеници, уапсени 30 учители и 12 духовни лица, 3 управници на училишта, 10 избегани учители и 11 свештеници.

Од интелектуалците, најтрагично заврши Јосиф Даскалов, кратовски раководител. Најбезочно измачуван, горен со вжештено железо, Даскалов се решава на еден безумно дрзок подвиг - го носи мачителот до една скалеста стрмнина во дворот на училиштето за да му го покаже божем складираното оружје и храбро се фрла од таму во амбисот. Притоа, сакал со себе да го повлече и Турчинот, кој го придружувал, но не успеал во тоа: самиот се струполува одгоре во провалијата, ама за што(?!), остана жив.[164]

Ужасите продолжија речиси два месеца. Многумина не издржаа и во очајувањето поткажаа по нешто, но и многумина, особено селаните, ги издржаа мачењата со цврстината на првите христијани. Возбудувањето и во Македонија и во Бугарија беше големо. Таа афера искали голем дел од Македонците и им го посочи патот на македонската голгота! Во втората половина на јануари 1898 г., судот осуди 10 души на затвор од 3 до 101 г. за учество во заговорот против државата. Седум месеци по пресудата, тие беа испратени на заточение во малоазиската тврдина Подрум-кале. Освен нив, осудени беа и други 12 души (еден на смрт) за убиството на Ќазим-ага.

Петте години од Виница до Илинден се една непрекината низа од афери, што избиваат по најразлични поводи, ту во едниот ту во другиот крај на територијата на организацијата. Тие често беа резултат на случајности. Не помалку често тие се должат на човечка подлост или слабост - фактор, исто така, важен во тој заговор што се гради од секаков човечки материјал... А кога случајноста и човечката слабост одговараат, тогаш и самата власт говори, ровари за да создаде афери, бидејќи мисли дека преку постојан притисок и крвопролевања ќе може да го замае противникот.

Секоја афера ја разгорува злобата на администратори, полицајци, и војници, ги отвора широко вратите на затворите и ги запознава револуционерните дејци со малоазиските крепости и со африканските пустини

---

[164] Членовите на самата банда, која го изврши грабежот и убиството во Виница, беа фатени во Бугарија и осудени од воениот суд во Ќустендил.

на империјата. Секоја афера голта поголем или помал дел од живиот капитал на Организацијата и ја кине на едно или на повеќе места мрежата на нејзината конспирација. Населението се прогласува за виновно и се подложува на инквизиција секогаш и тогаш кога заслужува само заштита или пофалба. На пример, кога селани нападнати од разбојници ќе пружат отпор и ќе совладаат некои бандити, кога брат или сопруг ќе ја заштити со оружје семејната чест, кога воопшто христијанинот предизвикан ќе прибегне кон самоодбрана. За турската власт во такви случаи не е важен нападот или престапот, туку фактот дека христијанинот се осмелил да се брани и тоа со оружје! А, кога нема и такви поводи за афери, тогаш потерата ги создава сама, откако ќе подготви блокади на цели села, претреси и насилства, барајќи пушки и комити.

Немаме можности да ги опишеме сите афери според нивниот хронолошки редослед и нивните страшни детали. Во споменатиот петгодишен период во секоја околија има по неколку, без да говориме за помалку важните. Костурско, на пример, од септември 1899 до мај 1903 г. брои 14 афери, предизвикани од убиства на Турци, предавства, судири на чети, случајно фатени пораки и друго, при што 234 души се измачувани, а уапсени биле 225 селани, без да ги споменеме избеганите и осудените, ниту ограбените и опожарени села. Струмичко од 1897 до крајот на 1902 г. брои пет главни афери со 741 уапсени, 280 измачувани итн.

Од немалкуте афери до крајот на 1899 г. да се задржиме на Валандовската и Штипската. За одбележување е дека цели две години по појавувањето на првите агитационо-организациски чети, имаме само еден единствен судир.[165]

Втората средба меѓу четници и војска се случува г. и девет месеци подоцна, на 7. XII.1899 г. во с. Валандово (Дојранско). Предадена од еден предавник од с. Балинци, Дојранско, четата беше нападната по полноќ. Во престрелката загинаа двајца заптии, но од четата не се откри никаква трага. Тоа ја збесна потерата, која утредента измачуваше и истепа голем број селани. Истрагата му беше доверена на солунскиот жандармериски началник Мехмед-паша од Тетово, кој се покажа не помалку свиреп инквизитор од Дервиш ефенди во Виница. Од многуте измачувани селани, еден ги посочи имињата на неколку души од околните села. Беа испратени потери да ги бараат посочените и насекаде се случија неколку ужасија од типот на виничките. Во разни села на три околии: Дојранска, Ениџе-Вардарска и Гевгелиска беа подложени на измачувања 150 души и уапсени

[165] На 20.III.1898 г. Кољо Машкото со седум души од кукушката чета, откриен во с. Гаваљанци, Кукушко, има тричасовен судир во кој паднаа еден четник и неколкумина војници. Судирот во с. Гаваљанци е првиот судир со чета на организацијата.

околу 100. Толпи од жени се појавија во Солун со поплаки, конзулите се заинтересираа и уапсените беа ослободени. Една комисија на самото место ја констатира иницијативната улога на Мехмед-паша и на кајмакамите од Дојран и Гевгелија во извршените злодела. И тројцата беа отпуштени.

Валандовската афера продолжи до крајот на април. Пет души од ослободените во селата Валандово и Балинци беа одново уапсени и испратени во солунскиот централен затвор Еди-куле. За време на аферата од бандата на Ќазим ага беа убиени седум души од Бојлица и други села на Гевгелиската и Енице-Вардарската околија. Сепак, таа афера се преживеа не толку тешко, без паниката и страшните последици на Виничката. Измачуваните појавија забележителна храброст.

Штипската или поточно Новоселската афера избувна речиси истовремено со Валандовската. Еден ранет четник, Сандо, се провлече во штипското предградие Ново Село, но забележан и предаден на Турците, престојувалиштето му било опколено од заптии и аскер. Ранетиот Сандо ја започнува борбата, еден против стотина. Од кутнатите десетмина од потерата се гледа дека тој стрела смирено и прецизно, наспроти раната. Се јавува потреба да се донесе пожарна кола и да се напрска куќата со гас. Тогаш Сандо, по тричасовна престрелка, ја напушта запалената куќ а, се префрла во друга и успева да се сокрие. Подоцна умира од раните, но им остава завет на борците како пример за еден подвиг од редот на оние што ги прославија тројцата прилепчани Стојан Лазов, Чемков и Гавазов. Новоселската афера се искупи со двајца убиени граѓани, 21 уапсен, 14 осудени и една потресена жена, домаќинката на Сандовото престојувалиште. Три месеци подоцна убиството на еден бег чифлигџија во с. Софилари, повторно Штипско, предизвика жестоки измачувања и апсења на 37 души од Софилари и други села на Штипската, Велешката и Скопската околија.

Следната 1900 г. најмногу настрадаа околиите Енице-Вардарско, Тиквешка, Одринска, Лозенградска и Малотрновската. Енице-Вардарската афера беше предизвикана од нападот од заседа и ранувањето на локалниот злосторник Демир субаша (12 август 1900 г.) меѓу селата Тумба и Сушилово. Измачувањата се извршија според валандовскиот терк и засегнаа 35 души од разни села. Уапсени беа 21. Во Тиквешко прогонот произлезе од истовременото убиство на еден Турчин и еден Бугарин. Уапсени беа 48 души од селата Неготино и Мрзен-Ореовец, од кои неколкумина беа осудени на смрт. Во Одринската околија најмногу настрадаа селата Ахир-ќуп, Кемалово и Каик-ќуп, поради клеветничките изјави на еден криминален престапник, Фоти Георгиев: 23 измачувани и уапсени, 33 избегани. Во Лозенградско убиството на еден чувар во с. Кара-Хадир за резултат има апсење на 24 души од тоа село (март 1900 г.).

Во Мало-Трновско настрадаа селата Велика, Стоилово, Пенека и Мало-Трново. Уапсени, во Мало-Трново, 32 души.

Воопшто, 1900-та г. брои споредбено малку афери. Организацијата работи, се разбира, засилено. Истата г. се здобиваат со чети некои околии од Битолскиот вилает-Костурска, Леринска и други. Таа дејност, меѓутоа, поради претпазливото и споредбено сè уште ограничено дејствување на четите, останува неоткриена од власта. Затоа, пак, следната 1901 г. започнува со една од најкрупните и најгласни афери - Солунската, која е прелудиум за многу други афери во сите вилаети, на големи разоткривања и на зачестени судири.

Повод за Солунската афера даде апсењето на двајца луѓе на Организацијата. Александар Ников, секретар на Централниот комитет, и Милан Михајлов, кај кого беа пронајдени револвери. Ников успева да избега, а Милан Михајлов, подложен на измачувања, започнува да предава сè што знае. Како резултат на неговото зборување, полицијата го обиколува престојувалиштето на ученикот од III клас Коце Лазаров и пронајде список на имиња на работници, хектограф и други компромитирачки материјали. Следува апсењето на редица други видни луѓе на Комитетот: Христо Матов, Васил Манчев, поддржувач на „Бошњак-хан“ и други. Неколку дена подоцна Милан Михајлов, преоблечен во жандармериска облека, ја посочува куќата во која се крие ранетиот четник на Христо Чернопеев, Кочо Карлавалијата, лекуван од

д-р Христо Татарчев. Една ноќ полицијата, на излезот од Солун, ја фаќа колата на кукушанецот Анто Арабаџијата, со која бегаа неколку барани луѓе на Комитетот: секретарот Ников, ученикот Милан Ризов, четникот Тодорчо од с. Серменин. Секретарот Ников се самоубива, а Милан Ризов го предава членот на месниот комитет Атанас Ангелов, анџија, кај кого се криел. „Како предавници се сметаат, вели во своите Спомени, Иван Гарванов, тогашен учител во Солунската гимназија, Милан Михајлов, Милан Ризов и донекаде Коце Лазаров“.

Турската власт ретко наидувала на такви видни луѓе и крупни комитетски тајни. Никој во Солун и во околиските центри на вилаетот не се чувствуваше сигурен... Меѓу другите пораки паднати во турски раце, беше и опширниот шифриран цариградски извештај на Александар Кирков за копањето под основите на Отоманската банка во Галата од анархо-терористичката група на Славе Мерџанов. На Милан Михајлов, значи, се должи и тоа што централата на Отоманската банка не летна во воздух.

Лути од солунските резултати, Турците започнаа да ги применуваат, со и без повод, инквизициските методи и во соседните кази и околии. Кукушко пламнува истовремено со предавството во Солун и поради судирот на Чернопеевата чета во с. Бајалци. Во тој прочуен судир опколената чета

си проби пат со атака и потоа цел ден води престрелки во отворено поле, откако даде седум убиени момчиња (од 13) и двајца ранети. Едниот од ранетите беше понесен од другарите, другиот остана во рацете на Турците. Предавството и судирот го чинеа градот Кукуш и четири села (Морарци, Катиново, Чавалјанци и Крецово) такви жртви што од уапсените и измачуваните (42 и 45) двајца умреа, двајца останаа осакатени, а еден (Христо Хаџи Попов) полуде. Во Гевгелиско, поради судирот во Бајалци и двете убиства, од измачуваните (51, меѓу нив и жени) двајца умреа. Во Воденско настрадаа 45 души.

Во Тиквешко каде власта спроведе истрага, вклучувајќи и прочуени злосторници, настрадаа девет села. За преживеаните ужаси говори фактот дека од стотината измачувани еден од с. Ресово и двајца од Мрзен-Ореовец умреа по страшни измачувања, а еден од с. Борово за да ги избегне апсењето и мачењето, се самоуби. Во Тиквешко трагедија преживеа и учителот Александар Станоев, една богато надарена, кристално чиста поетска душа. За да го избегне апсењето, Станоев се застрела, но куршумот мина над трепките. Паднат во бессознание, несреќникот беше однесен во Неготино, лекуван, испратен во Солун, осуден и потоа заточен во Подрум-кале.[166]

Од последиците на Солунската афера не остана покусо ни Скопскиот округ, главно Радовишката околија. И таму измачувањата траеја од 30 март до 16 април. Уапсени беа 82 души од селата и шестмина од Радовиш на чело со главниот учител Кралев. Мнозина од нив беа однесени во Скопје и осудени.

Рекапитулацијата на секоја од тие афери, како одраз на Солунската, е страшна и според бројот и според квалитетот на настраданите. Од уапсените 188 беа осудени на по 101 г. (девет души на смрт). Една група од 40 души[167] беше испратена на 6 јули во малоазиската тврдина Подрум-кале. Друга група од 44 души беше испратена на 8 август во Актаја (кај Бејрут, Сирија), исто малоазиска тврдина.

---

[166] На Станоев, мој интимен другар од солунската и битолската гимназија, јас му посветив неколку реда во „Писма и исповеди". Неговата трагедија е детално опишана заедно со една прекрасна карактеристика за него, од Г. Баждаров во „Духот на Македонија", стр. 180-186.

[167] Меѓу нив и членовите на Централниот комитет. Според професијата, тие 40 души беа поделени на 8 свештеници, 15 учители, 2 ученици, 1 училишен инспектор, 1 книжар, 1 лекар, 12 трговци и земјоделци. Свештеникот во Македонија е активен борец-работник, раководител, четник и војвода или маченик: затворан, измачуван, заточуван. Неговата средина не регистрирала повеќе падови и слабости отколку другите слоеви. А има меѓу свештенството толку многу лица на херои и светости.

Од многу други афери во останатите вилаети во 1901 г. ќе запреме на таканаречената Иванчова афера во Костурско. Ретка според своите размери таа афера е карактеристична и во многу други односи.[168] Притоа, таа засегна еден реон кој подоцна ќе одигра првостепена улога во Илинденското востание. Таа срамна и страшна афера е подарок на првата чета, на брзина и од секакви елементи формирана во летото 1900 г. Еден од четниците, Иванчо Кичевецот, член на истата чета, која ќе биде растурена и испратена во Грција, откако си ја проба срекаата со сопствена арамиска четичка од другата страна на границата и не му се насмевна, помисли да се прочуе и да стекне богатство со предавање на тајните на Организацијата. Тој ја открива својата намера пред турскиот конзул во Лариса (Тесалија), конзулот го испраќа во Битола, а од Битола во мутесарифскиот центар Корча.

На 27 јули Иванчо, придружуван од жандармерискиот началник Мухтар ага со стотина низами и прочуени злосторници, се појавува во с. Дмбени. Самиот тој се покажа надарен со феноменално силен ум. Сите факти ги изнел до најситни детали, како и имињата на околу 400 работници на Организацијата, сите први луѓе кои сега се бараа, по подготвен список за секое село. Предавникот е облечен исто во низамска облека и го носи името Осман чауш. Потерата го обиколува селото и кога селаните почнуваат да излегуваат од црквата фаќа петмина селани и по списокот на предавникот ги бара другите 24 души. Уште во Дмбени Мухтар ага им даде на знаење на селаните дека има средство за спасување од измачувањето и затворите-откупот. Собрал 24 лири, по лира за секој од 24-та барани непријатели на државата, бимбашијата заминува за соседното село Косинец, потоа во Љубаница, Смрдеш, Брезница, Кономлади, Загоричани и др. Насекаде се применува истиот метод-апсење, тепање, измачување, откуп за бараните, но нефатени царски душмани. Мухтар ага со својот внук Ќазим, а и други лица гркомани и Бугари, собираат сума од 2.500 лири. Впечатокот беше ужасен, вели Пандо Кљашев. Четник, и тоа виден терорист, одлучува сè да предаде! Иванчовата афера го разнебити Костурско. Од стројот испаднаа 250 души, стотина уапсени и 150 се сокрија и преминаа во илегала. Тоа беа првите луѓе од триесетина засегнати села со аферата. Предавството и деморализирањето триумфираа. Предавниците дејствуваа отворено. Врз сето тоа згора, кајмакамот, за да го парализира целосно Комитетот во селата постави по два-тројца падари - Турци, што беа плаќани од селаните. Грчкиот владика во Костур постапи како вистински месождер. Тој, сепак, ја помогна мисијата на Мухтар ага, ги зема под закрила гркоманите и почна

[168] Предадена е детално и со бескрупулозна точност од Пандо Кљашев, неговите „Спомени", стр. 50-59.

да тргува со застапувањето пред власта за да ги привлече егзархистите. Гркоманите, дотогаш целосно единствени со егзархистите, почнаа да застрануваат од Организацијата. Меѓу двата елемента се уфрли семето на раздорот.

Сепак, смирувањето на духовите не задоцни многу. Раководителите Лазар Москов, Васил Чакаларов, Пандо Кљашев, Кузма Стефов се зафатија сè да преуредат... Кон крајот на истата г., Организацијата во Костурско беше веќе расчистила со последиците од страшната Иванчова афера. Доаѓањето на Гоце Делчев во втората половина на ноември, проследено со реализација на важни иницијативи и со едно решително и смело расчистување со предавниците и шпионите, го раскрили духот и ја преродиа Организацијата, па Костурско почна да се посочува како пример за стегнат, дисциплиниран и вооружен реон. Тоа можев и самиот да го видам со сопствени очи во првите денови на август 1902 г., кога се најдов во Костурско и ги затекнав Г. Делчев и костурските раководители исполнети со задоволство и гордост од блескавите резултати на своите напори[169]

Недостигот од парични средства е вечната болка и на Организацијата во Македонија и на комитетите во Бугарија. За изнаоѓање поголеми суми се мисли постојано и се прават разни планови, за некого дури и фантастични. Во внатрешноста едвај има реони каде немало обиди или речиси да не се замислени грабежи за пари. Неоствариви во 99 од 100 случаи, тие обиди ја чинеа понекогаш скапо и Организацијата и населението. Запленувањето на грчкиот лекар Керемедчиолу во Лозенград, во мај 1900 г., создаде цела афера и фрли во затвор околу 70 души. Четата на Сл. Мерџанов и П. Соколов зафати за откуп едно Турче, но откриена, опколена и нападната од пешадија и коњаница од Одрин, таа ќе биде совладана по неколкучасовна херојска борба на 4 јули 1901 г. Загина целата чета од 11 души, а самиот Сл. Мерџанов, ранет и заробен, ќе биде обесен во Одрин на 27 ноември истата г.. Мислата за крупен плен не престана да го соблазнува Гоце Делчев за целиот негов револуционерен ангажман. Тој направи најмногу и најризични обиди. Два од нив извршени со ретка смелост и искуство се овенчаа со успех. Но и во двата случаја запленетите, кои не биле чувани со неопходната строгост, успеале ноќно време да избегаат од рацете на четата, тогаш кога откупните суми (3.000 и 600 лири) биле веќе испратени да се предадат на Г. Делчев.[170]

---

[169] Христо Силјанов, „Ослободителните борби на Македонија", стр. 115-117.

[170] Првиот обид, запленувањето на богатиот Назим бег кај Струмица, се случи во септември 1897 г., а вториот, запленувањето на Гркот лихвар Димитраки од с. Шилинос, во септември 1898 г. И двете запленувања се живо и доста детално опишани од П. К. Јаворов („Гоце Делчев, биографија").

Нема да се занимаваме со другите, толку многубројни настани од таков вид за да можеме да се задржиме повеќе врз гласната историја по запленувањето на американската мисионерка мис Стон. Во летото 1901 г., Јане Сандански дошол на идеја да го згради протестантскиот мисионер д-р Хаус, откако со помош на локалните протестанти од с. Банско ќе го најави неговото доаѓање од Солун. Од разговорот со протестантите тој дознава дека штотуку пристигнала во Разловечко мис Стон. Го напушта планот за Хаус и се насочува кон примамливата жртва - жена, притоа поданичка на земјата на доларите. Христо Чернопеев, кому Сандански му го открива планот, дава согласност и на 21 август, приквечер, една специјално за таа акција подготвена чета, облечена во аскерска и друга турска облека, на патот меѓу Банско и Горна Џумаја , кај „Потпрената скала", фаќа три жени: мис Стон, нејзината другарка Цилка, бугарска протестантка, и една бабичка. Еден Турчин се здава при запленувањето, пука кон четата со револвер, но бива убиен. Четата ја ослободува преплашената бабичка и ги поведува двете жени кон планината.

Четниците сакаат да се претстават како обични разбојници од разни народности, а жените мислејќи дека навистина паднале во рацете на обични разбојници непрекинато плачат 5-6 дена. Најпосле, Јане Сандански им ја открива вистината и тие се успокојуваат. Веста за запленувањето брзо се рашири од двете страни на океанот и неколку месеци по ред печатот од целиот свет се занимаваше со сензационалниот настан. Околу „разбојниците" и животот на двете запленети дами во планините се создадоа легенди. Интересната положба на госпоѓата Цилка и очекуваното нејзино ослободување поради бременоста во една крајно оригинална „комитска" ситуација, односот на „разбојниците" спрема двете жртви на анархијата во Турција, енергичната реакција на американската влада и преговорите за откуп - сето тоа правеше од запленувањето на мисионерката една историја колку романтична, толку и актуелно политичка...

На 21 декември ноќта, во една винарска визба крај с. Србиново, госпоѓа Цилка, наспроти сите тревоги, бранувања, неудобности, помогната од две жени, кои војводата ги повика од селото, среќно се ослободи од бременоста и доби бебе од женски пол - „здраво и живо", како што уверува Ј. Сандански.[171]

Преговорите за откуп се водеа во Цариград и Софија. Улогата на посредници ја одигра рускиот дипломатски агент во Софија, Бахметов, и неговата служба, која лично ја познаваше мис Стон. Тие воспоставија

---

[171] Главните лица во запленувањето се Сандански, Чернопеев, Кр. Асенов и други, а од легалните најголема заслуга имаат Сава Михајлов, тогаш учител во с. Лешко, и членовите на околискиот комитет во Банско.

врска меѓу пратеникот на американската легација во Цариград, Дикинсон, и пратениците на четата Кр. Асенов и Хр. Чернопеев. Директни преговори околу откупот и предавањето на жените внатре имаше и самиот Сандански со д-р Хаус, истиот кого што најпрвин имаше намера да го заплени. Бараше една сума од 25.000 лири. Но акцијата беше спроведена со непланирани потешкотии и големи ризици, а и многу се одолговлечи. Турците ја гонеа четата, измачувајќи го притоа, по обичај, месното население[172], ја вознемируваа и органите на бугарската власт покрај границата, ја прогонуваа и четите на врховистите, со кои во тоа време борбата се разгоруваше.[173]

Пред Цилка да се породи, четата беше нападната во селото Тросково од врховистичкиот војвода Дончо Златков со 78 души. Престрелката траела цели 10 часа и заврши со повлекување на четата, заедно со жените, кон с. Лешко. Сето тоа ги спречи пленителите да ја намалат сумата за откуп на 14.000 лири. Договорено беше предавањето на парите да биде извршено внатре. Парите, златни лири, во сандаче, беа однесени во Банско од д-р Хаус, во придружба од 250 души аскер. Требаше и четата да се подготви за преземање на парите, откако ќе се ослободи од жените. Д-р Хаус, кој не им се доверуваше и на војниците и го чуваше сандачето во својата соба, се согласи со барањето на четата - тајно, во џебовите, да го изнесе златото и да го однесе во една протестантска куќа во Банско, а наместо него, во сандачето да стави олово. Сè се заврши: сумата беше земена и беше изнесена од Банско, Чернопеев ги ослободи двете жени во Струмичко, а војската, заедно со д-р Хаус, продолжи со придружбата на сандачето со олово дури до Сер. Таму веќе, Американецот им откри сè на Турците.

Долготрајноста на пленувањето и блескавото финале се должат како на упорноста на пленителите, така и на совршенството на месната организациска мрежа. Дел од сумата беше поделен меѓу окрузите во внатрешноста, но поголемиот дел од „мисстонките“ беше потрошен, како што признава и Ѓорче Петров, за борба против врховистите. Пленувањето на мис Стон има и добри и лоши резултати. Меѓу добрите треба да го споменеме и тој дека американската мисионерка се приврза кон идеалите на кои им служеа нејзините пленители и по ослободувањето, во Америка држеше конференции во полза на македонското ослободително движење. На тој начин, еден дел од американското општествено мнение се запозна со Македонија и нејзината ослободителна кауза.[174]

---

[172] Во врска со аферата мис Стон беа уапсени 43 Бугари од разни села во Разловечко и Неврокопско. Дваесетина од нив беа изложени и на измачувања.

[173] Се правеше сè Организацијата да не може да дојде до пари за да не биде посамостојна.

[174] Христо Силјанов, „Ослободителните броби на Македонија“, стр. 88-89.

Во првите години по создавањето на Внатрешната револуционерна организација, таа ги регрутираше своите приврзаници и истомисленици главно помеѓу градското население. Но постепено, со зголемувањето на организационата мрежа, почнаа и селаните да влегуваат во Организацијата, а тоа наложи да се создаваат и одделни, првично мали нелегални, востанички чети, што требаше да одржуваат една поголема дисциплина, да ги собираат сите илегални лица, кои од една или друга причина не можеа да се сокријат, а требаше да бидат илегалци и како такви да живеат и да работат во одделни места, реони или да ја преминат границата и да живеат во Бугарија, Грција. Така се создадоа првите агитационо-пропагаторски чети, кои покрај својата основна задача да ги кријат илегалните лица, да ги казнуваат предавниците, шпионите и други турски зулумџии, требаше и да ги обучуваат селаните како да го користат оружјето. Зашто тогаш, како што се знае, турската власт не го земаше христијанското население во војската, а го задолжуваше со специјален воен данок во висина од 40 гроша годишно, за секој повозрасен од 20 години. Тоа, пак, значеше создавање и на нелегални востанички, реонски, селски и градски чети, кои за кусо време се развија во еден посебен четнички институт. Организацијата, поради суровоста на полициските мерки, националната различност и слабиот политички развој, не беше во можност да дејствува со методите на масовните општествени движења, па беше принудена да прибегне кон помошта на четите. Четничкиот институт, произлезен од романтичното ајдутство како единствено можно средство за локална борба против одделни пакосници, а потоа за криење и прибежиште на компромитираните политички лица или за лична и семејна одмазда, ќе биде задолжен од Организацијата со револуционерна мисија. Но, уште пред Организацијата да ги издигне четите до степен на револуционерни институции, на кои ќе им го довери водењето на активната борба против апсолутизмот за постигнувањето на националните задачи, Врховниот комитет многу порано се служеше со четите било за кревање на одделни, изолирани востанија било за прогонување на дејците на Внатрешната организација, која до Илинденското востание на четите гледаше како на агитационо-организациони кадри и како на органи за исполнување на егзекутивни решенија. Дури и по Илинденското востание четите продолжија да постојат како органи на месните организации или како такви на легалните или вооружени пропаганди во Македонија. Така, од извршен орган на легалните комитети, тие за релативно кусо време ги апсорбираа сите функции на Организацијата и од потчинети органи станаа единствен и исклучителен фактор во неа. Уште повеќе, тие влегуваа и во улога на сите државни, општински и црковно-училишни фактори. Тие следеа, тие бесеа, во нивни раце се наоѓаше целото организирано и неорганизирано населени.

По едно време четите се мешаа и во чисто семејни расправии, кој која мома или момче може и треба да земе итн. Впрочем, тоа е една цела историја, што тука нема потреба да ја изложуваме... Најважно е што дејствувањето на тие чети неминовно, било поради случајни разоткривања, било поради поединечни дејства, убиства и казнувања на одделни пакосници - главно предавници, измамници или шпиони - предизвикуваше редица големи и мали афери од кои страдаше населението, зашто секогаш беа придружувани не само со големи човечки и материјални жртви, туку и со редица страдања, маки и неволји, убиства, апсења итн.

Во Бугарија додека разногласијата меѓу Врховниот комитет и Задграничното претставништво, односно Внатрешната револуционерна организација се водеа легално, усно или преку печатот, положбата сепак беше поднослива. Но, откако Врховниот комитет, во желбата поскоро да крене востание во Македонија, се обиде да ја потчини под свое влијание Внатрешната организација, која категорично и на секаков можен начин се спротивставуваше, почнаа акции со посебно организирани и екипирани во Бугарија чети, командувани од проверени, вешти лица, војводите Дончо Златков, Алексо Карасулијата, како и од офицери, полковник Јанков, Стојанов, Лефтеров и многу други, сите до фанатизам предадени на Врховниот комитет. Особено откако на негово чело застана авторитетниот и со големо влијание во Дворот, генерал Иван Цончев, со што борбата се пренесе внатре во Македонија. Внатрешната организација нападната на своја територија не можеше да не реагира и започна една отворена, притоа вооружена борба внатре во самата Македонија. Борбата стана особено жестока кога Врховниот комитет реши (1902 г.) да крене востание и започна да испраќа големи, силно вооружени свои чети, особено во пограничните реони.

Желбата на тогашниот Врховен комитет на чело со Ст. Михајловски-Ив. Цончев беше да вовлече во прераното свое востание колку што може повеќе околии. Обиди во таа смисла тој направи насекаде каде што имаше стекнато приврзаници и каде што успеа да испрати свои чети или специјални емисари, но насекаде наиде на спротивставување на Внатрешната организација. Востана само Горно-Џумајската околија и затоа востанието од 1902 г. мина во историјата под името Горноџумајско востание.

Џумајската околија беше една од споредбено најдобро вооружените. Со исклучок на с. Лешко, кое остана верно на Организацијата и на уште некои колебливи села, околијата беше уште претходно завладеана од Врховниот комитет. При сето тоа, Организацијата вложи неверојатни напори да го спречи народот од вовлекување во востанието. Кон средината на септември, таму се обединија четите на Христо Чернопеев, Кр. Асенов, Славчо Ковачев и други, броејќи околу 50 души, со задача да се справат

со четите на Саев и Лефтеров и да го задржат населението. Во истиот дух по источниот брег на Струма дејствува и Сандански против подготовките на капетан Ј. Стојанов. Присуството, убедувањата и предупредувањата на внатрешните чети покажа, несомнено, парализирачко влијание врз духот на несреќното население (поставено меѓу чеканот и наковалната на два непријателски вооружени табори и изложено на турските прогони), но не успеаја да го спречат.

На 23 септември 1902 г., во с. Железница пукна првата востаничка пушка. Неколку четници, испратени од Саев, убија тројца спахии. Пристигнатата војска започна судир со вооружените селани и ја запали Железница. Истиот ден со развиорено знаме пристигна четата на Саев, засилена со востанатите селани и до вечерта се судира со војската. Додека Саев командува, Чернопеев со четата и со приклучените кон него селани, спокојно ја набљудува од еден далечен врв борбата на востанатиот роб! Истиот ден имаше судири и кај селата Србиново и Градево меѓу аскерот и востанати селани, предводени од месниот војвода Павле Давков. Во судир влезе и востаничкиот одред на капетан Ј. Стојанов.

Судирите во Џумајско добија на интензитет кон крајот на октомври. Од 19 октомври до 3 ноември се случија шест судири (кај с. Бистрица, на врвовите Чатал, Факир-тепе и месноста Ибраимец). Генерал Цончев зема учество во тие судири и беше ранет. Во Малешевско, каде востанието требаше да биде објавено на 30 септември, на истиот начин-преку убивање на спахии, падари и други - движењето беше осуетено до Хр. Чернопеев, кому му се укажа можност да ја нападне четата на Васе Пеливанот и да го рани самиот војвода. Судири имаше и во некои соседни околии - три во Мелничко, два во Петричко и по еден во Малешевско, Струмичко и Разловечко. Бројот на сите пресметки меѓу 23 септември и 1 ноември изнесуваше 19. Според статистичките факти на „Мемоари на Внатрешната македонска организација", во судирите земаа учество 2.580 борци и 13.960 турски војници. Загинаа 95 востаници. Најдолги судири - од 10-12 часа - имало кај Кресна, Езерец и Железница, а најкрвави кај Кресна и Србиново, Градево, каде загинаа 43 востаници и 108 Турци!

Споредбено, борбата беше кратка, но страдањата долготрајни. Маките на населението започнаа уште првиот ден. Селото Железница беше запалено уште со пристигнувањето на аскерот. Пожарите, измачувањата, бесчестијата и грабежите засегнаа 15 села во Горно-Џумајската и Разловечката околија. Убиени беа 37 мажи, 111 моми и жени, ограбени 807 куќи, опожарени 67. Наспроти лутата зима дел од жителите на двете околии минаа доста време по планините, а над 200 спас побараа од другата страна на границата.

Да не се омаловажува Горноџумајското востание пред светот и да не се присвојува од ниту една бугарска средина движењето што во туѓина е

во зародиш и е во полза на реформите во Македонија - тоа беше целосно логично и патриотски од политичко и општобугарско гледиште. Но, можеше ли Внатрешната организација да ги вклучи своите сили во една акција преземена без нејзина согласност и наспроти нејзината волја?[175]

Настапи и судбоносната 1903 г., полна со очекувања и надежи. Уште на самиот почеток на годината, започнаа да се прелеваат организирани и екипирани во Бугарија востанички борбени чети. Гоце Делчев со својата чета заминува во првите денови на јануари, по него, во почетокот на февруари и четите на Падров, Сава Михајлов, Андон Ќосето, Борис Сарафов со Крсто Асенов. Сите беа со убедување дека пролетта 1903 носи големи предизвици и дека претстои едно општо востание во Македонија, но за тоа ќе реши Централниот комитет уште во јануари, зашто положбата, особено по Горноџумајското делумно, подготвено однадвор, го забрза општото востание, да биде кренато што поскоро наспроти волјата на самите највидни раководители и вождови на Внатрешната револуционерна организација. Тоа се наложи од сложените месни услови и околности внатре, во самата Македонија. Наспроти сите претходни расправи, наспроти сите предупредувања дека населението не е насекаде доволно вооружено, дури и во пограничните со Бугарија околии, наспроти неблагопријатната општоевропска и општобалканска положба, тоа, како што и се случи, се наложи од самото население и тоа далеку од границите на Бугарија - Битолско, Костурско, Охридско...!

Расположението на вознемиреното население ја опфати и раководната интелигенција. Или, речиси, масата им ја налагаше својата слепа волја на своите водачи. Зашто, селата во многу реони, особено во Битолскиот округ, најавија дека или треба да востанат или ќе го предадат оружјето. Така е, можеби, при секое пошироко општествено движење за редефинирање на некои стари односи: водечките елементи само ги разбрануваат незадоволствата, ги канализираат силите. Понатаму, кога движењето ќе се претвори во една огромна стихија, водачите стануваат речиси несвесно водени. Тогаш нивната задача се ограничува на тоа да ја премислат железната логика на околностите во привидно самоволие на настаните и да ги искористат нејзините незначителни насоки за своите крајни цели.

Што беа солунските раководители - пророци или заблудени - кој би можел да каже денес?! Неспорно е дека нивното решение за општо востание кон 1 мај или подоцна, без разлика, со претстојното Илинденско востание беше многу важен елемент во развојот на ослободителната кауза.

---

[175] Хр. Силјанов, „Ослободителни борби на Македонија", стр. 181-182.

Се случија големи дејства, но се појавија и непредвидени противдејства. За слава или катастрофа, Македонија тргна кон иднината по нови патишта.[176]

Положбата се усложни особено откако формираните воени чети во својата секојдневна засилена дејност - организирање на населението и прифаќање на повоинствените елементи во нив, пренесување на оружје, пушки, патрони, бомби и друго - ги зачестија средбите, а следствено и судирите со турската војска и жандармерија. Од 1898 до 1903 г. се случиле 130 судири со турската војска. А, пак, од почетокот на 1903 до Илинденското востание на 2.VIII - 53 судири меѓу четите и војската! Така што уште пред пролетта положбата речиси во цела Македонија беше предреволуционерна и сите со нетрпение го очекуваа големиот настан - општо, широко, сеопфатно востание.

	Вилаети[177]			
	Солунски (1898-1903)	Битолски (1901-1903)	Скопски (1902-1903)	Одрински (1901-1903)
Број на судири	46	55	21	10
Број на востаници	1. 346	1.154	1.080	182
Број на Турци	37.299	15.358	19.015	2.593
Убиени и ранети востаници	164	145	185	19
Убиени и ранети Турци	1.582	1.088	1.501	202

Кон крајот на април се случија солунските атентати, со цел да се посегне врз материјалните интереси на големите империјалистички европски држави и да го застрашат вложениот од нив капитал во разни банки и други трговско-индустриски претпријатија со кој (капитал) ги цедеа соковите на онеправданото и угнетено селско и градско население во Отоманската империја. Една група млади Македонци, од кои некои штотуку завршиле гимназија, се заземаат да ја реализираат идејата на С. Мерџанов, обесен во Одрин во 1901 г., и планот на Јордан Поп Јорданов. Решаваат со експлозив да го кренат во воздух зданието на империската Отоманска банка, што се наоѓало на улицата Франк, една од трговските улици во Солун. Проектот, што изгледа како лудост, ќе биде реализиран откако ќе

[176] К. П. Јаворов, „Гоце Делчев, биографија".

[177] Мемоарите на Внатрешната организација (1893-1903 г.) ги изложуваат во најголеми детали настаните, што се случиле во тој период од време во Македонија и Одринскиот вилает. Тука даваме една табела, што го покажува бројот на судирите во секој округ и бројот на борците, кои земале учество во нив од двете страни од 1.IV.1898 до 2.IX.1903 г. (стр. 76).

биде подготвен со увереност и со доследност, кои немаат рамни на себе. Од заговорниците беше испланиран од еден магазин спроти Банката, во чие соседство тие најдоа мала бакалница и од нејзиниот подрум почнаа со копање на тунел, што ќе води директно до банката.[178]

Според еден расказ публикуван во „Илинден" од 29.IV.1923 г., копањето на каналот почнало во 1900 г. и траело две години. Ми раскажуваа дека ископаната земја била изнесувана во книжни ќеси, како продукти купени божем од клиенти на бакалницата. Во почетокот на 1903 г. експлозивот бил подготвен, без турската полиција да може да има и најмало сомневање за замислата. Експлозивите биле поставени, активност што, ако се суди според бројот на бомбените атентати во тоа време, не била споредбено лесно изводлива. Серијата од атентати со кои се целеше да се привлече вниманието на Европа, застрашувајќи го нејзиниот важен капитал-материјални интереси, започна на 28, со експлодирањето на една пеколна машина на парабродот „Гвадалкивир" на француската компанија „Месажер Маритим", кој сè уште не бил излезен од заливот. Парабродот изгорел, но сите патници, како и багажот биле спасени. Автор на атентатот бил Македонец-Бугарин Павел Шатев, кој следниот ден бил фатен во воз меѓу Велес и Скопје. Осуден од специјално подготвениот воен суд на смрт, тој бил заточен во Триполитанија, во областа Фезан, кај градот Мурзук, од каде се вратил благодарение на амнестијата (1908 г.), што следувала по револуцијата на младотурците.

Истиот ден вечерта, тројца од заговорниците, предводени од Димитар Мечев, се обиделе да кренат во воздух еден од возовите на линијата „Жонксион", што доаѓал од Цариград, малку пред пристигнувањето во Солун. Тие не успеале, освен лесно да ја оштетат локомотивата и да ги искршат стаклата на некои од прозорците на вагоните. Тој нов обид ги потврдил сомневањата околу експлозијата на „Гвадалкивир" и ја натерал полицијата на претпазливост, но таа не можела да открие ништо од тоа што се подготвувало за наредниот ден.

На 29 април акцијата требало да почне малку по залезот на сонцето, по сигнал даден со разурнувањето на гасното осветлување. Заговорниците решиле да го кренат во воздух депото на светлечкиот гас, што се наоѓало на западниот крај на градот. Една среќна околност ги спречила да влезат во фабриката, но еден од нивните другари успеал со динамитна бомба да го оштети малиот мост наречен „Вардар"[179], што се наоѓал меѓу двете станици, таа на „Жонксион" и на Источните железници. Водоводната и

---

[178] За поточно и подетално запознавање со подготовките и реализирањето на Солунскиот заговор види во книгата „Во Македонија под ропство" од Павел Шатев.

[179] Така била именуван и квартот. Реката Вардар минува 14 километри на запад.

гасоводна мрежа под мостот биле прекинати и градот потонал во темнина. Тоа бил очекуваниот сигнал. Експлозивите биле запалени и една страшна експлозија го разурнало зданието на Отоманската банка и силно оштетила многу соседни објекти, меѓу кои и германскиот клуб и хотелот „Коломбо". Директорот на банката, навремено известен, успеал да се спаси заедно со целото семејство. Истовремено, искористувајќи ја темнината, младите Бугари, едни од нозе, други од пајтони, трети од прозорците на своите престојувалишта, фрлале бомби. Дошло до вистински судири во некои делови на градот, главно пред магацините за оружје, со пристигнатата војска. Многу Бугари биле уапсени, задржани, а други тепани по улиците и домовите.

Турците, кои го населуваат северниот, висок дел на градот, се подготвувале да се симнат кон европската четврт и ги заплашувале со колеж христијаните. Благодарение на валијата Фехми паша, кој можел навремено да ги преземе неопходните мерки, ја опколил со воен кордон турската четврт и со лична иницијатива успеал да ги успокои вознемирените Турци. Според еден извештај на францускиот конзул Луј Стеер, со кој го констатира безумието на полицијата, само неколкумина странци биле убиени и ранети, но ниту еден Французин. Извештајот покажува дека многу Бугари биле убиени, дури тројца, кои се сокриле во домот на еден Французин. Според укажувањата на Бугарите, можеби преувеличени, бројот на убиените христијани достигнувал околу 200-300 души (всушност, 42 од населението и приближно толку од војската б.н.). Спокојството во градот брзо било воспоставено, од друга страна, пристигнале италијански воени бродови, а подоцна и австриски, кои ја преземале заштитата на странците и немуслиманите.

Тие настани не го предизвикаа веднаш својот ефект, но не останаа без влијание врз решенијата, што требаше да се донесат до крајот на истата г.. Како што можеше и да се очекува, атентатите во Солун предизвикаа вознемиреност меѓу турската власт, која во нив виде почеток на едно општо движење и од тие причини Револуционерната организација не ја предизвикуваше. Во Солун беа извршени многубројни апсења. Во Битола, Турците верувале дека востанието ќе избувне на Ѓурѓовден и однапред почнале да ги следат христијаните. Во целата област судирите меѓу војската и четите стануваа сè почести и до 1.IX.1903 г. се набројаа 86 во трите македонски вилаети и Одринскиот, наспроти 63-те во текот на последните четири години од 1898-1902 г. Тие судири честопати повлекуваа целосно разурнување на селата, како што беше случајот од наредната г. со Баница, на пример. Апсењата и заточенијата во Азија и Триполитанија, интернирањето на жителите по градовите во нивните родни и други села, каде тие немаа никакви средства за живеење, па и бруталноста од секаков

вид се зголемуваше. Солунскиот конгрес најпосле решил да го објави востанието, што требало да биде општо за Битолскиот и Одринскиот вилает и, за диверзии, делумно во останатите два вилаета...

Општото востание, како што беше предвидено, избувна на Св. Илија (20.VII.1903 г. - 2.VIII. н.к.). Тој ден, Илинден, стана за Македонците и за поголемиот дел од Бугарите еден свечен датум, истовремено и славна и тажна, како и Видовден, годишнината од Косово, за Србите. Во еден ден казите: Битолска, Леринска, Костурска, Охридска и Кичевска, пламнаа. Сите турски воени и жандармериски постави беа нападнати, како и кулите при чифлиците на поголемите бегови, телеграфските линии прекинати, железничките разрушени, а, исто така, и поголемите депоа. Наспроти зголемувањето на полицијата, што го наредува султанот Абдул Хамид, изгледа дека силата на Револуционерната организација беше помоќна. Навистина, таа располагаше со помошта на голем дел од населението, презирајќи ги заканите, дури и измачувањата. Треба да се води сметка исто и за непоправливата невнимателност на Турците. Наспроти сите подготвителни знаци за големите настани, властите се најдоа изненадени од брзината со која агитираше движењето.

Во Косовскиот вилает (Скопско) и во Солунскиот, како што беше предвидено, беа преземени изолирани операции, главно оштетување на патиштата, со цел да се отежне движењето, да се обеспокои војската и да се попречи командата да ги концентрира силите врз славниот театар на востанието. Во Одринскиот вилает, востанието избувна едвај на 18 август, Преображение Господово, и се ограничи само во Лозенградскиот санџак, соседен на бугарската граница и кој е опфатен со падините на Странџа-планина. Но, операциите се водеа со голем интензитет и продолжија до крајот на септември.

Големото Илинденско востание, вистинската македонска епопеја, продолжи близу три месеци, со периоди на затишје и засилување. Во тој период, ако се базираме врз статистиката на Мемоарите на Внатрешната организација, печатени во 1904 г., се случиле 239 судири. Според истата статистика, во нив учествувале 26.000 востаници и 350.000 војници.

Општ број судири и убиени за време на Илинденското востание

Според бројот на судири, Битолската околија, најголемата во вилаетот, го држи првото место. Од 20 јули (стар календар) до 10 октомври во таа околија се случиле најмногу судири - 70 и паднаа најмногу востаници - 378.

Судирите меѓу реоните биле поделени вака: Цапари, Ѓавато и Смилево - 9, Битолско поле и Мариово - 6, Крушевско - 19, Демирхисарско - 8, Ресенско (Горна и Долна Преспа) - 31.[180]

Во Костурската околија, од 20 јули до 8 октомври се случија 22 судири - 12 во реонот на Нередско и 10 во реонот на Ниџе. Паднаа 74 востаници. Во Охридската околија од 20 јули до 28 септември имаше 31 судир: 3 во Малесијата, 20 во Горна и Долна Дебрца, 7 во Орта-кол и 1 во Демир-кол. Загинаа 118 востаници. Според загубите, Охридската околија доаѓа по Битолската. Во Кичевската околија од 20 јули до 27 август се случија 10 судири: 4 во Горна и Долна Копачка, 4 во Рабетин-кол и 2 во Долно Кичево. Загинаа 64 востаници. Во целиот Битолски вилает за време на Илинденското востание имало 150 судири во кои загинале 746 востаници. Најмногу судири се случиле во текот на јули (од 21до 31) -72, во август-56, септември 18 и во октомври 4. Во Одринскиот вилает од 6 август до 28 октомври имало 36 судири во кои паднаа 46 востаници. Повеќето од нив во првиот реон: Мало-Трновско, Лозенградско, Бунар и Хисарскиот. Распределени по месеци изгледаат: во август 29, септември 5 и октомври 2. Во Солунскиот вилает од 16 јули до 26 октомври се случија 38 судири, во кои паднаа 109 четници. Во Скопскиот вилает, од 1 август до 1 ноември имаше 15 судири во кои загинаа 93 четници. Во текот на востанието, од 20 јули до 10 октомври имало атентати извршени со динамит и тоа 14 во Европска Турција, а во текот на целата 1903 г. -21.[181]

За целиот Илинденски период во Македонија и Одринско имало 239 судири. Сега да ги рекапитулираме турските зверства и опустошувања во Македонија и Одринско за време на востаничкиот период. Во четирите вилаети настрадаа најмалку 16 околии во кои: 201 села беа целосно делумно опожарени, 12.440 куќи во тие села беа изгорени, 4.694 души беа тепани, малтретирани, заклани и живи изгорени, 3.122 жени и моми беа обесчестени, 176 жени и моми беа заробени, 70.835 души беа обездомени, 30.000 души пребегнаа во Бугарија.[182]

---

[180] Бројките за судирите и убиените востаници ги земаме од „Мемоарите". За апсолутна точност не може да стане збор. Во секој случај, реалниот број на судири е поголем од споменатиот во „Мемоарите", без да се сметаат кусите престрелки.

Избегнувавме да го посочиме бројот на паднатите Турци. Тука бројките во „Мемоарите" не можат да претендираат ни на приближна точност, тие се јасно преувеличени, се разбира, не по вина на подготвувачите на „мемоарите".

[181] Бројот на атентатите реално е поголем. Во „Мемоарите" не е споменат, на пример, атентатот кај Ениада и други помали.

[182] Исто во „Мемоарите", стр. 430.

Како што може да се претпостави, теророт бил невиден и христијанското население, кое од друга страна целосно и ефикасно ги помагало востаниците со храна, со покажување на патиштата, со криење и некогаш со директно учество со пушка в раце, многу настрада. Турските војски, особено редижите од Мала Азија, земени од нивните ниви, бесни од таа војна против еден недопирлив противник, кој постојано им бил пред очи, без да можат да го фатат, се одмаздувале на секој што ќе им падне в раце. Меѓу мобилизираните војски за задушување на востанието се среќавале и групи нарекувани дополнителни дружини (илјаве табурлари), составени од необраозвани луѓе и со никаква дисциплина. Тие дружини се одликувале со бруталноста, што ја манифестирале врз населението и тоа до толкава мерка, што подоцна требало да се бара од Високата порта нивно распуштање. И тука, според статистиката на револуционерите што можеби е преувеличена, но која, меѓутоа, дава една слика за активностите, 200 населби биле уништени, 12.000 куќи изгорени, 4.700 души заклани (надвор од тие во судирите), 70.000 останеле без покрив над главата, повеќе од половината од нив избегале во Бугарија.

Тие настани, како и во 1876 г. Батачкиот колеж и тој во Турција, го возбудија европското општествено мислење, веќе лошо расположено спрема Абдул Хамид уште од колежот на ерменците од 1894-1896 г.. Притисокот и јавните собири го манифестираа чувството на цивилизираниот свет. Политички, можеби, честопати со повеќе сочувство и симпатија, отколку со познавање на прашањето, се слушна гласот и на трибуните во парламентите, најмногу во францускиот, во полза на потиснатите народи. Се формираа и комитети за собирање помош во храна, облека и пари за жителите на разурнатите села.

Природно, возбудата беше најголема во Бугарија, чие население секојдневно било сведок на пристигнувањето на бегалците, нивните несреќни браќа од Македонија. Пред заплашувањата на турското раководство, кое го обвинуваше бугарското за помагање на востаниците, заплашувања поткрепени и со трупање војски долж границата, на последното му се наложи објавување на една делумна мобилизација кон крајот на летото 1903 г. и тоа во пограничните со Турција окрузи.

Големите сили разбраа дека ситуацијата е сериозно затегната и се започна со една размена на мислења меѓу различните раководства.[183]

---

[183] Полковник Л. Лалуш, „Петнаесет години Балканска историја", стр. 22-26.